

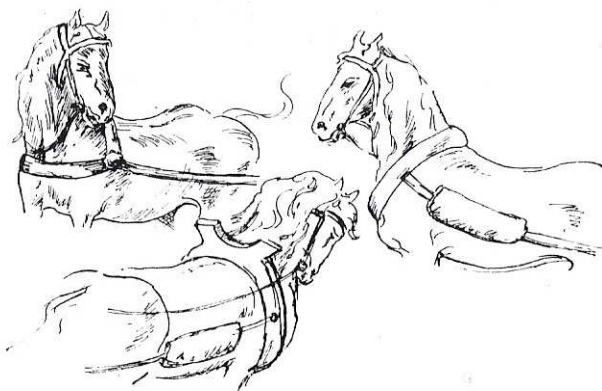
„Nádobí koňské“ ve slovní zásobě češtiny doby střední*

Lucie Korbélyiová

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

Od roku 2005 se věnuje Oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR v rámci jednoho ze svých grantových úkolů zpracování slovní zásoby češtiny doby střední, tj. od roku 1500 do počátku národního obrození. Vycházíme z lístkového materiálu, sesbíraného v letech 1971 – 2003 dr. Zdeňkem Tylem. Kartotéka obsahuje přibližně 550 tis. lístků, které po naskenování zpracováváme do podoby elektronické databáze. Již ve fázi anotace a kontroly můžeme pozorovat některé zajímavé jevy hláskoslovné, gramatické i lexikální.

Jednou z takovýchto pozoruhodných záležitostí je i řada pojmenování pro „dobytek koňský“ i náčiní potřebného k jeho chovu a využití, dnes už z velké části neznámých. V bohatosti lexika se zračí význam, který kůň jako pomocník a přítel člověka vždy měl. Následující přehled třídí výsek slovní zásoby sloužící k označení různých částí koňského postroje.

14. Způsoby zapřahání koní podle obrázků z druhé poloviny 16. století.

Podle Petráně (1963) je ve druhé polovině 16. století způsob koňského zapřahání už v podstatě novodobý. Jak je patrné z obrázku 14, převzatého z této publikace, užívalo se dvou typů zapřahání – poprsního a chomoutového. Poprsní postroj se lépe hodí pro lehkou potažní práci, protože opěrná plocha, tvořená silným řemenem, nerozkládá tak dobře působení sil jako chomout. Chomoutový postroj byl (a je) daleko více rozšířený, jak dokládá i náš lexikální materiál, chomout je častou součástí inventářů i různých dobových dokumentů, např.

dva chomouty, dva páry pobočnic a při nich dva páry zpotřebovaných prostraňků
Křemen ArchPís (1732).

K chomoutu se připínají další části postroje, tzv. *šle*, či *kšír* (z něm. Geschirr), skládajících se z *p(r)ostráňků*, náhřbetního řemene *nabedrní*, někdy i s podocasníkem, *farkašem*, který brání přetáčení. Původ slova *farkaš* Machek (1997) vidí v maď. farkvas „ocas“. Náhřbetní řemen spolu s podpínacím neboli *podpínkou* obepínají koně kolem hrudního koše zhruba v oblasti kohoutku. Postraňky se v dolní části připínají do rozporok okovaných vah.

při těch nových strojích a kumštích [důlních] koně vždycky násilně ve šlech ležeti a táhnouti musí Sněmy III 586 (1571);

přijala jsem ... ze čtyř koní šle a nabedrníe AČ 13, 514 (1511);

jim koně, vozy, zbroj, saně, šle, váhy a jiné potřeby k vozu a saniem příslušející po-brali AČ 19, 10 (1511);

při koních nádobí aby zpravili [formanovi pacholci], šle, prostranky i jiné věci aby na hotově měli Klatovský Knížka (1567) 101b;

proč množství vzácných koňů chová a je zlatými kšíry a pohvami ozdobuje? Fab. Veselý, Kázání I 50 (1724);

francle harasový k kočovským kšírům Adam ml. z Vald. Deník (ed. 250) (1616);

dal sobě malý kočár udělati a malé kšíry a čtyry kozly vycvičil, že s ním jako koně šli TřebPam 144;

prstotiny, farkaš, děka ... k ozdobě jemu [koni] jsou KomDvěře (Opera 11) 392, XLII, 452;

že není potřebí se obávati, aby [koně] na sobě farkaše potrhati mohli Léry 150 „podocasník“;

podpínka (řemen, jímž se u koně sedlo podpíná) Rosa III 87b;

váhy (u vozu) – „závěs na oji vozu; na konci vah jsou upevněny rozporoky (brdce) a k nim se připínají postraňky, za které zvíře táhne vůz KomLab (Opera III) 295;

Jednokonníčkáři místo vah jen brdce mají. Jg – úzus.

Boky zapřažených koní chránily tzv. *holstry* nebo *halšty*, v našem materiálu o tom svědčí tento doklad:

pár holster k postrankům ArchPís 1650.

Dřevěná konstrukce chomoutu (kleštiny) byla nejprve potažena koží a vycpána slamou, později koňský krk chránila samostatná poduška – *podušnice*, *polštářičky*:

podušnice, kteréž pod šle slušejí, aby prodávali [sedláři] AČ 14, 473 (1457);

polštářičky :: tomices :: Reitkissen und andere Kissen am Pferdgeschirr Rohn III 24.

Přední stranu chomoutu s ojí spojovala *držadla* nebo *držení*, tvořená nejčastěji řetězem. Zabraňují přílišnému posunu vozu vpřed např. při jízdě z kopce. Doklad nacházíme např. v Komenském:

k oje konci přidělávají od chomouta visící držadla (buďže jsou řetězy, neb řemeny) KomDvěře (Opera 11) 392, XLII, 458.

K vedení koně slouží uzda, složená z *ohlavu*, *ohlaví*, v němž je připnuté kovové udidlo, vkládané koni do huby:

[hřebeč] divně sobě počínal, a strhav ohlav, běžel pryč a z vysoké skály dolů skočil a na kusy rozrazil LomnKup 185;

maštalíř v maštali koně ohlaví přivázaného ... houní přistírá KomDvěře (Opera 11) 392, XLII, 450;

kteří [koně] uzdy trpěti nechtějí, dají se ohlaví zkotiti Fischer/Barner 177;

v ohlaví, v uzdě čelisti jich sevří [bujného koně nebo mezka] Rozenplut, Kancionál 653 (1601);

koňům udidla v usta dáváme, aby nám povolní byli Kral VI Ja 3,3.

Do kroužků udidla jsou připnuty *opraty/opratě*, *otěže* nebo *povodce*:

pacholek jej [koně] uvázal u mne uvázal za povodec ... kuoň utrlh se z povodce a běžel ze dvora AČ 13, 497 (1511);

kuoň tolikéž pod ním padl; ale on uchytivši se koně za povodec, ve zdraví z toho nebezpečství vyšel PaprZrcMor (1593) 415a;

koně jejich byli připraveni do náhlavníků, prsotin a pobočníků mosazných Kyru-paideia (1605) 438.

Slavnostní postrojení koní, hlavně jezdeckých, ale i tažných, bývalo bohatě zdobené. V této souvislosti se často mluví o tzv. *pochvách*. Význam tohoto slova ještě není spolehlivě objasněn, Machek (1997) uvádí, že jsou to „nějaké části koňského postroje (řemeny pobíjené ozdobami), snad by se mohlo jednat o ozdobné potažení, pošíť ozdobami, podobně jako u pochva „pouzdro na nůž, meč“ je třeba vycházet z *pošva*, odvozeného od pošíť, obšíť kovového pláště pro čepel zbraně. Někdy se slova *pochvy* užívá pro označení „koňského nádobí“ souhrnně.

zdali poznána bude dobrota koně a k znamenitým účinkom moc na stříbrných udidlách a na náhlavku pěkném a na hedvábných pochvách a krumpovaném perlami deku HrubZlat K4b;

jeden jest pěknější způsob nežli druhý; jako by jeden kůň prostě osedlal a na druhý kůň dal sedlo s pochvami BlahGram 125b (ed. 131);

lidi tak rozeznávati máme jako koně, které kupujeme. Neb jistě na koních pochev a uzd nehledíme, ale noh pilně šetřímy. Konáč, Životové 57a;

[dary perské] od pochví aneb nádobí na koně, mistrovsky dělaných KronTur II 297.

Důležitou součástí koňské výbavy byly od nepaměti i podkovy. Ty mohou být různého tvaru, hlavní rozdíl je mezi kováním tzv. na ostro, kdy ramena podkovy jsou opatřena tzv. *ozuby*, kovovými výstupky, které zabraňují klouzání, a kováním tzv. na hladko, podkovami bez ozubů. Podkovy se připevňují *podkovními hřebíky*, *podkovci*.

kterak ráčíte rozkázati, na vostro-li čili na hladko kovati? Klat., Knížky (1567) 64b;

nech u vozubu dobře vyššího na té straně Lék. konská (1527) b1b;

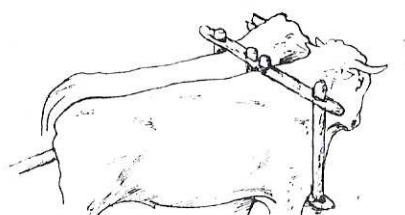
podkovec KomOrb X 8 LXXVI, 7;

podkovní hřebík RešDictB Bbb 2b, Rohn IV 14;

podkova konským hřebíkem přibitá Lact C5b.

potřeboval-li by kdo v artalerii podkov, hřebíkův podkoverných aneb co takového VelPol 464.

V daleko menší míře se k potažní práci užívalo hovězího dobytka, zejména volů. Ti bývali tradičně zapřaháni do dřevěného *jha*, a to jednoduchého nárožního, zárožního nebo dvojitého šijového, viz obr. 15 (Petráň, 1963). Jho bývá často označeno i přejímkami z němčiny jako *holsštryk*, *halsštryk*, *halšík* nebo *halže*, všechny jsou odvozeny od *Hals* „krk“.

15. Způsob zapřahání skotu podle vyobrazení z druhé poloviny 16. století

jho :: dřevo, při němž volové táhnou; spřežení volů VelSilva 349;
holsštryk, dřevěnej obojek, v kterém volové táhnou RešDict;
železné halšíky InvKarlštejn 1543 PamArch 20, 222;
krávy vždycky v chlévích k žlabu na halsštryky ať se váží VelHosp 151 jg.;
halsštryk, kraví hauzero neb úvazek RešDictB H4b;
halsštryk, dřevěná halže :: numella RešDictB;
vzal halže, kteréž byly na hrdlech velbloudů jejich Kral Jdc 8,21.

Viděli jsme, že při zkoumání takto specifické oblasti slovní zásoby vyvstávají mnohé otázky a jen na některé se nám podařilo odpovědět. Překážkou hlubšímu porozumění je i typ památek, z nichž nejčastěji čerpáme naše doklady – jedná se často o inventáře a jiné dokumenty administrativního charakteru, kde chybí kontext a podrobnější popis. Bylo by zajímavé zjistit, zda některá ještě nepřežívají na jazykové periferii – v nářečích, profesní mluvě. Mnohá z těchto slov se bohatě uplatnila i ve frazeologii, tyto doklady by již ale stály za samostatné pojednání.

Literatura:

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Nakladatelství Lidové noviny: 1997. 866 s.

PETRÁŇ, Josef: Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátkem 17. století. Praha: Universita Karlova 1963. 255 s.

* Příspěvek vznikl v rámci projektu č. S900610505 *Slovní zásoba češtiny doby střední* – „editio princeps“.